

**“PAX BRITANNICA” I OSMANSKO CARSTVO
U 19. STOLJEĆU
(EKONOMSKI ASPEKTI BRITANSKO-TURSKIH ODNOSA)**

“Možda je smisao povijesti u razdvajanju dobrih i loših ekonomija.”
J. K. Galbraith

Velika Britanija je tijekom 19. stoljeća nastavila koristiti političku i vojnu snagu za promicanje gospodarskih interesa. Promicanje slobodne trgovine osnažene zamahom industrijske revolucije i Palmerstonovom liberalnom doktrinom došlo je do osobitog izražaja u Osmanskom Carstvu. Britanska diplomacija osmislila je i podržala prozapadnu osmansku reformu nazvanu Tanzimat koja je nastojala zaustaviti dezintegraciju Carstva, blokirati ruski utjecaj i osvojiti Carstvo za britansko tržište. Trgovina s Osmanskim Carstvom promovana je kao sredstvo njegove demokratizacije i europeizacije. Nakon ujedinjenja Njemačke 1871. godine London se suočio s rastućim njemačkim i francuskim utjecajem u Carstvu. Krajem stoljeća proširio se politički i ekonomski prostor za njemačka ulaganja, posebno u Bagdadsku željeznicu, što je dovelo do pronjemačkog zaokreta u osmanskoj politici.

Gospodarsko-politički angažman Londona u Osmanskom Carstvu predočava britansku geostrategiju 19. stoljeća koja se zasnivala na otvaranju stranih tržišta za nesmetani protok vlastitih industrijskih proizvoda. Britanija je izašla iz Napoleonovih ratova kao dominantna industrijska i brodarska velesila nagomilanih skladišta industrijskih proizvoda koje je Napoleonova blokada držala izvan europskog tržišta. Torijevci, pripadnici zemljišne aristokracije, uspjeli su 1815. godine donijeti u

Parlamentu Žitni zakon (*Corn Law*) koji je zabranio uvoz stranog žita dok cijena domaćeg ne dostigne 80 *shillinga* po *bushelu*, čime je postalo preskupo za rastući gradski proleterijat.

Pod utjecajem britanske javnosti, premijera Roberta Peela i energičnog ministra vanjskih poslova Palmerstona, Britanci su 1846. godine napustili Žitni i Navigacijske zakone (*Navigation Laws*).¹ Dogmatično siguran u moralni primat Engleske koja u isto vrijeme služi interesima čovječanstva Palmerston je promovirao britanske interese u svakom pitanju i na svakoj točki svijeta što ga je učinilo najpopularnijim državnikom u vlastitoj zemlji i utjecajnom osobom u svjetskoj politici. Kao kreator vanjske politike od 1830. do 1865. godine pozicionirao je Englesku kao predvodnika liberalne Europe suprotstavljenu konzervativizmu velikih restauracijskih sila. Nova je ekonomska doktrina promicala vjeru u slobodnu trgovinu utemeljenu na dogmi o postojanju prirodne gospodarske harmonije između nacija pri čemu bi zahvaljujući uporabi pare, posebno u tekstilnoj proizvodnji, trgovačko otvaranje najviše koristilo britanskoj industriji. Britanija je 1830. godine posjedovala 15.000 parnih strojeva, dok su prateći konkurenti Francuska i Pruska raspolagali s tek 3.000, odnosno 1000 strojeva. Parni su strojevi u Britaniji 1850. godine proizveli tri milijuna konjskih snaga što je odgovaralo radu 20 milijuna ljudi, čime su premašili energiju vjetera i riječnih tokova. Usprkos obnovi protekcionizma u drugoj polovici 19. stoljeća, Britanija je ostala privržena slobodnoj trgovini sve do velike krize 1929. godine pri čemu je doktrina "pax Britannice", odnosno promocije političkih i ekonomskih odnosa putem liberalne trgovine postala pobjednička formula britanske svjetske dominacije.²

Britansko-osmanski odnosi odražavali su temeljne principe "pax Britannice": izvoz britanske industrije prema europskoj periferiji, koja je u uvjetima protekcionističke trgovine ostalih europskih zemalja postala tržište za britanske industrijske proizvode, uzimajući za uzvrat prehrambene proizvode i sirovine. Politički i komercijalni interes ostao je usko povezan: zasnivao se na očuvanju teritorijalne cjelovitosti Carstva. Provedba navedene doktrine uključivala je intervenciju u obrani Carstva protiv ruske agresije osloncem na modernizaciju osmanskog društva i njegovih institucija koja bi osnažila Carstvo protiv ruskog utjecaja. Rusko-turski ugovor iz gradića na azijskoj strani Bospora Unkiar Skelessija iz 1833. godine prema kojemu je Osmansko Carstvo postalo *de facto* ruski protektorat, alarmirao je London i označio političku prekretnicu prema snažnijem britanskom uplivu. Nastojeći izbjeći direktnu vojnu intervenciju u Carstvu, Britanci su smatrali da gospodarska suradnja predstavlja snažnije oružje od direktnog političkog upliva.³ Trgovačke konvencije iz

1 Za više vidi J. Walker i Munn, C. W., *British Economic and Social History 1700-1977*, Second edition, Norwich, 1979, 125-126.

2 Floud, Roderick and Donald McCloskey, *The Economic History of Britain since 1700*, Cambridge, New York, 1981, vol. 3, 317.

3 Izuzetak je predstavljala britanska intervencija u Grčku revoluciju 1827. godine. Usprkos sklonosti prema Osmanskom Carstvu Stratforda Canninga, val filhelenizma koji je preplavio Britaniju doveo je Foreign Office do vojne intervencije. Vidi u F. E. Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge, Mass., 1942, 130.

1838. utemeljile su polazišna trgovačka načela u razmjeni dviju zemalja i dodatno ojačali britansku odlučnost u spriječavanju dezintegracije Carstva.⁴

Mnogi su moderni britanski povjesničari naglasili zaslugu Londona za modernizaciju i političku demokratizaciju Osmanskim Carstvom kao bazu njegove političke stabilnosti.⁵ Povelili su se za pretpostavkama tvorca britanske proosmanske politike koji su uzajamno trgovačko povezivanje dviju zemalja smatrali preduvjetom uspjeha prozapadnih reformi odnosno načinom europeizacije Turske. Često su citirali Lorda Aberdeena prema kojemu je "promocija pravednih i promišljenih reformi imala osigurati stabilnost sultanove vlade."⁶ Nasuprot britanskih povjesničara, turski historičari (S. Pamuk, H. I. Inan i C. Issawi) naglasili su negativan gospodarski učinak liberalizacije osmanske trgovine.⁷ Istaknuli su gospodarsku neravnopravnost Carstva, područja jeftinog rada i sirovina, te otpor velikih sila osmanskim naporima u zaštiti vlastite industrijske proizvodnje. Liberalizacija trgovine produbila je krizu osmanske industrije i izložila Carstvo ovisnosti od europske proizvodnje pamučnih i drugih manufakturnih dobara. Lewis Farley, britanski poduzetnik, dao je 1860. godine tipičan opis deindustrijalizacije osmanske ekonomije navodeći da "...Turska više nije manufakturna zemlja. Brojne i raznovrsne manufakture koje su prethodno dostajale, ne samo za potrošnju u Carstvu nego i onu širom Levanta drastično su opale ili potpuno propale."⁸ Njegov suvremenik, putopisac C. Hamlin naveo je da je u Skadru za vrijeme 1840-ih godina: "5.000 tkaoca ostalo bez posla te je prisiljeno prositi. Ručnici iz Burse počeli su stizati iz Lyona i Manchestera."⁹

Usprkos razlazu u procjeni britanske uloge u osmanskome razvoju, oba tabora dijele isto mišljenje o Londonu kao glavnom osmanskome zaštitniku koji je nastojao preobraziti njegovu ekonomiju prema standardima modernih zapadnih društava. Glavni je zadatak ovog preglednog rada naznačiti dinamiku britansko-osmanskih gospodarskih odnosa i predočiti njenu međuzavisnost od uzajamnih političkih odnosa.

4 Za više o ovom ugovoru vidi u Mübahat Küçükoglu, *The Ottoman-British Commercial Treaty of 1838* u *Four Centuries of Turco-British Relations*, Walkington, Beverley, 1984, 53-61. A. U. Turgay, "Ottoman-British Trade through Southeastern Black Sea Ports during the Nineteenth Century", *Economie et Societe dans l'Empire Ottoman*, Paris, 1983; Mübahat Küçükoglu, "The Ottoman-British Commercial Treaty of 1838", u *Four centuries...*, 53-61; Halil Inalcik, "When and How British Cotton Goods Invaded the Levant markets" in H. Islamoglu-Inan, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge University Press, 1987.

5 Ovakav stav odražavaju knjige D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics: British Foreign Policy, 1815-1914*, London, 1968; A. Imlaha, *Economic Elements in the Pax Britannica*, New York, 1958, i Franka Edgara Bailey, *British Policy and the Turkish Reform Movement. A Study in Anglo-Turkish Relations 1826-1853*, Cambridge, 1942.

6 Vidi: Roderick Floud i Donald McCloskey, *The Economic History of Britain since 1700*, sv. II, Cambridge, 1981; J. Walker, C. W. Munn, *British Economic and Social History 1700-1977*, Second edition, Norwich, 1979; Davis, Ralph, *The Industrial Revolution and British Overseas trade*, Leicester University Press, 1979; Deane Phyllis i Cole, W. A., *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge, 1964.

7 Vidi u Halil Inalcik, "When and How..." , 381.

8 Lewis Farley, *The resources of Turkey considered with special reference to the profitable investment of capital in the Ottoman Empire*, London, 1862, 56.

9 Halil Inalcik, "When and How..." , 381. Vidi i S. J. Shaw i E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1977, 236.

Dinamika britansko-osmanskih komercijalnih odnosa

“Stvaranje jake, nezavisne i dobro-upravljane turske vlade najviše bi pridonijelo trajnom miru u Europi.”

Lord Palmerston

U britansko-osmanskim odnosima 19. stoljeća ističu se dva dugotrajna razdoblja. Prva faza, koja otpočinje oko 1820. godine ukidanjem britanske Levantinske kompanije i traje do Berlinskog kongresa 1878. godine, obilježena je zamahom vanjske trgovine, zajmovima i rastućom financijskom ovisnošću od velikih sila. Suočena s izazovima modernizacije, Porta se 1850-ih godina počela ubrzo zaduživati. Zajam od pet milijuna funti iz 1854. godine održao je Tursku u kritičnoj fazi Krimskog rata.¹⁰ Uoči bune u Hercegovini 1875. godine dug međunarodnim tržištima kapitala dostigao je 220 milijuna franaka i gutao 15 od ukupnih 18 milijuna funti sterlinga godišnjeg prihoda. U takvom je rasulu financija 1875. godine Porta proglasila državni bankrot, pri čemu je Carstvo nastavilo povećati porezne prihode na račun nemuslimanskog stanovništva balkanskih provincija. Drugo doba, od Berlinskog kongresa do Prvog svjetskog rata 1914. godine, prožela je rastuća kompeticija velikih sila za utjecaj u granicama Carstva pri čemu je London gubio svoj dominantni utjecaj.

Britanija je imala pionirsku ulogu u otvaranju osmanske trgovine. Posebnu ulogu odigrao je George Canning, sposobni i energični liberalni torijevac i britanski sekretar vanjskih poslova (1822-1827) koji je, naslijedivši Castlereaghta, prekinuo s njegovom solidarnošću prema nositeljima Kongresnog sustava. Prema Metternichu, “inteligentni i egocentrični” Canning provodio je sebičnu i neodgovornu vanjsku politiku naglašenog britanskog stajališta smatrajući da Britanija treba biti svjetski trgovac a ne policajac.

Tijekom Napoleonskih ratova i restauracijskog razdoblja britanska se vlada uvjerala da njeni poslovni i strateški interes na istočnom Mediteranu zahtijeva sprječavanje grabeži osmanskog teritorija od strane velikih sila, lokalnih poglavara i balkanskih nacionalizama. U tome se britanski interes podudara s habsburškim koji se, zaokupljen očuvanjem austrijske pozicije u Njemačkoj i Italiji, nastojao oduprijeti ruskoj ekspanziji prema Mediteranu. Britanci su prihvatili Metternichovo stajalište po kojemu “Osmansko Carstvo predstavlja prirodnu barijeru koja ne zahtijeva našu pažnju ili rasipanje energije te stoga na Tursku gledamo kao posljednji bastion pred težnjama druge sile”.¹¹ Posljedica osmanske dezintegracije bila bi stvaranje nezavisnih država i politička anarhija koja bi dovela do europskog rata za tursko nasljeđe.

Glavni arhitekt britanske osmanske politike bio je Henry John Temple Viscount Palmerston, najutjecajniji britanski državnik nakon 1830. godine. Kada je postao

¹⁰ Olive Anderson, “Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55”, *Historical Journal*, vol. 7, 1964, 47-63.

¹¹ N. Rich, *Great Power Diplomacy, 1814-1914*, McGraw-Hill, Inc. 1992, 47.

ministar vanjskih poslova u studenom iste godine, iza sebe je već imao godine državničkog iskustva tijekom kojih se angažirao, najprije kao lord admiraliteta a zatim i ministar rata za vrijeme pet ministarstva do 1829. godine, na međunarodnim problemima grčke revolucije, ustanka u Belgiji i iberijske politike. Osim kratkog intervala, od 1830. do 1841. i zatim ponovno od 1846. do 1851. godine, obnašao je dužnost ministra vanjskih poslova da bi u prosincu 1852. godine postao državnim tajnikom u Aberdenovom kabinetu. Naslijedio ga je na mjestu premijera 1855. godine u najcrnjim danima Krimskog rata, na kojoj je poziciji, osim kratkog intervala ostao sve do svoje smrti u 81. godini, 18. listopada 1865. godine.

Palmerston je vrednovao Osmansko Carstvo suočeno s lokalnim moćnicima, nacionalnim revolucijama i ruskim pritiskom kao okosnicu britanske mediteranske i indijske politike. Nakon rusko-osmanskih ratova 1812. i 1828-29. godine Britanija se odlučila na aktivniju politiku na Istočnom Mediteranu potaknuta ulogom Rusije na Balkanu i Francuske u osmanskoj Africi: Alžiru, Siriji i Egiptu.

Predvodnik europske "liberalne ere", čovjek velike energije i osobne inicijative, Istočno pitanje nije sagledavao u paneuropskoj perspektivi; nije vjerovao u kooperaciju velikih sila u stišavanju kriza nego u istaknutu i neupitnu promociju britanskog interesa u Carstvu.¹² U takvim je okolnostima razrađena britanska politika za pridobijanje sultana nazvana Tanzimat, široke društvene reforme koja je već uhvatila korijene u Carstvu.¹³ Pod utjecajem ambasadora i državnika Rešid-paše, mladi je sultan Abdul Medžid (1839-1861) inaugurirao reformni program Tanzimata ili "Regulacija", sadržan u carskom dekretu od Gülhane iz studenog 1839. godine dijelom potaknuta i zbog toga da bi se unaprjeđenjem položaja kršćana u Carstvu uklonilo rusko pravo na intervenciju. Glavni interes osmanske vlade sastojao se u osiguranju lojalnosti svih vjerskih grupa pri čemu bi kršćani i Židovi prestali biti građani drugog reda. Reforma je uključila mnoge aspekte modernosti poput donošenja trgovačkog i kriminalnog zakona utemeljenog na Napoleonovom zakonu iz 1804. godine, sustav fiksnih poreza koje su imali sakupiti lokalni guverneri na državnoj plaći, slobodu od arbitarne vlasti, te modernizaciju obrazovanja, uprave i vojske.

Suočen s rastućom prijetnjom Muhammeda Alija, nezavisnog vladara Egipta čiji je sin Ibrahim paša u prosincu 1832. godine odlučno porazio osmansku vojsku kod Koniye i Konvencijom iz Kutahye 5. svibnja 1833. dobio na životnu upravu Siriju, Palmerston je poduzeo direktnije korake da bi ojačao Carstvo i povećao britanski utjecaj u njemu. Ugovorom iz Unkiar Skelesija, potpisanom u Carigradu 8. srpnja 1833. godine Rusija je nagrađena obrambenim savezništvom zbog slanja svoje vojske i mornarice u Tjesnace kako bi spriječila ulazak Egipćana u grad.

U razdoblju nakon potpisivanja proruskog ugovora, Palmerston je poslao vojne savjetnike da bi pomogli reorganizirati osmansku vojsku i mornaricu te sklopio stra-

¹² N. Rich, *Great Power Diplomacy...*, 63.

¹³ F. E. Bailey, *British Policy...*, 42; vidi također i G. H. Bolsover, "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *English Historical Review*, vol. 43, 1928, 84-89.

teški anglo-turski trgovački ugovor želeći pokazati brigu britanske vlade za dobrobit Carstva. Nakon isteka osmogodišnjeg Ugovora iz Unkiar Skelessija i obnavljanja osmansko-egipatskog sukoba 1839. godine u kojemu je Ibrahim paša 24. lipnja ponizio osmanku vojsku kod Neziba u sjevernoj Siriji, Britanija je preuzela glavnu ulogu u spašavanju Carstva. U rujnu 1840. godine britanska je eskadra bombardirala obale Sirije i Libanona, nakon čega je uslijedio desant britanskih i austrijskih trupa koje su potpomogle lokalne snage i osmansku vojsku protiv Egipćana. Ugovor o Tjesnacima potpisan 13. srpnja 1841. godine garantiran od pet velikih europskih sila zamijenio je ekskluzivni ruski protektorat i osigurao jednake trgovačke mogućnosti velikim silama u Carstvu.

Sporazumu o slobodnoj trgovini prethodio je značajan porast britanskog izvoza.¹⁴ Od 1825. do 1827. godine britanski je izvoz u Carstvo vrijedio oko 1,1 milijuna funti da bi se nakon potpisivanja sporazuma, od 1840. do 1843. godine, popeo na 4,4 milijuna funti. U razdoblju između 1825. i 1830. godine utrostručio se uvoz engleske pamučne pređe; u odnosu na 1825. godinu, 1860. godine povećan je za 40 puta; 1855. godine iznosio je 130 od ukupno milijardu i 240 milijuna četvornih *yardi* koliko je izvezla britanska tekstilna industrija.¹⁵ U isto je vrijeme rastao i udio cjelokupnog britanskog izvoza u Carstvo koje je dostiglo treće mjesto među britanskim izvoznim tržištima. Godine 1850. totalna vrijednost osmanskog uvoza s otoka procijenjena je na 8,5 milijuna funti od čega tri milijuna na uvoz pamučnog štofa. U velikoj tvornici za bojenje pamuka u Usküdaru koju je utemeljio Selim III 1812. godine prvobitno je radilo 600 razboja; 1841. godine preostalo ih je samo 41.

Kao sjedište Carstva Carigrad je gatao britansku robu namijenjenu vojsci i morarici.¹⁶ Britanski izvoz u grad između 1840. i 1845. godine kretao se oko dva milijuna funti godišnje; odnosno oko polovice britanskog izvoza: osmanski izvoz za Britaniju preko luke dostizao je jedva četvrtinu tog iznosa, tj. pola milijuna funti. Uvozna se dobra nisu samo konzumirala u glavnom gradu i okolici nego se velik dio proizvoda slao u unutrašnjost Turske i druge zemlje kao što su Perzija i Gruzija. Do 70 velikih britanskih parobroda stizalo je godišnje sredinom stoljeća u luku donoseći dobra iz Liverpoola, Bristola, Glasgowa i Londona pri čemu je izvoz iz industrijskog Liverpoola 1841. godine iznosio 80% udjela svih ostalih britanskih luka. Mnogi od ovih plovila prevezli su godišnje od 1.400 do 2.000 bala trgovačke robe čija je godišnja vrijednost narasla na tri milijuna funti.

Osim parobroda, oko 150 britanskih jedrenjaka zaposleno u razmjeni prevozilo je željezo, lim, ugljen i drugu rasutu robu čija je vrijednost dostizala i do 400.000 funti. Sve do sredine stoljeća jedrenjaci su držali prednost u britansko-turskoj trgovini:

14 S. Pamuk objašnjava da se do 1838. plaćalo 3% carine na uvoz i izvoz. U dodatku domaći i strani trgovci plaćali su 8% na sve proizvode koji su se prenosili s jednog na drugo područje Carstva. Prema trgovačkom ugovoru vanjski su trgovci bili izuzeti od 8%. Pamuk, S., *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge, 1987.

15 H. I. Inan, *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, 1987, 381.

16 F. E. Bailey, *British Policy...*, 96.

još 1845. godine jedrenjacima je u Carigrad prevezeno robe u vrijednosti 1,2 milijuna funti, dvostruko više u odnosu na 660 tisuća funti prevezenih parobrodima. Tijekom 1873. godine u turske je luke uplovilo 5.050 britanskih parobroda, nasuprot samo 1.150 jedrenjaka.¹⁷

U odnosu na strukturu trgovine britanski se izvoz kroz 19. stoljeće usredotočio na "stare industrije", predvodnike industrijske revolucije. Uoči Krimskog rata izvoz je predvodila tekstilna roba, nakon koje su dolazili prerađeni šećer, željezo i čelik, vunena pređa, lim i željezarija.¹⁸ Sirova svila, sirova vuna, pamuk, pređa i opijum činili su najvažnije osmanske izvozne proizvode.¹⁹ Stotine europskih i osmanskih trgovaca posredovali su u plasiranju osmanskih sirovina na europsko tržište i europske industrije u Carstvo pri čemu su agrikulturni proizvodi: grožđe, smokve, maslinovo ulje uz svilu i minerale predstavljali glavne izvozne proizvode.

U razdoblju od Krimskog rata do Velike istočne krize, odnosno od 1854. do 1876. godine, Carstvo je prolazilo fazu pojačanog vanjskog zaduživanja i financijske zavisnosti. Razvoj novih sredstava komunikacije: željeznice i parobroda, uz otvaranje Sueskog kanala 1869. godine proširilo je područje vanjske trgovine otvaranjem dotada slabo pristupačnih područja.²⁰ U tom je razdoblju prednost Britanije u odnosu na potencijalne konkurente u zapadnoj Europi dostigla vrhunac.²¹ Izvoz poljoprivrednog materijala i sirovina iz Osmanskog Carstva išao je pod ruku s dominantnom ideologijom Manchesterske škole koja je nalagala da svaka zemlja treba razvijati ono u čemu može najviše postići. Britanija je prerađivala sirovine nerazvijenih zemalja i plasirala prerađenu robu na njihovo tržište. Suočeni s kompeticijom europske industrije, turski su političari i intelektualci nastojali preokrenuti ovaj odnos i izgraditi domaću industriju kako bi Carstvo moglo participirati u svjetskom napretku.

Palmerston i Stratford Canning, rođak Georga Canninga, ušli su u Krimski rat (1854-1856) potaknuti britanskim javnim mijenjem i geostrateškim interesima da bi spriječili slom Osmanskog Carstva pred nadirućim Rusima i zaštitili vrijednosti "liberalne ere". Britanska je ratna propaganda imala velikog udjela ulasku zemlje u rat koji je za nju predstavljao sukob civilizacije protiv barbarstva, odnosno liberalnih i prosvijećenih nacija Zapada: Britanije i Francuske protiv autoritarne i despotske Rusije. Iza ideološke propagande stajao je strah od ruskog širenja na Bliskom istoku, Balkanu, Mediteranu i u Aziji. Mirovni kongres u Parizu održan 1856. godine samo je kratkoročno otklonio rusku prijetnju jer je Petrograd unatoč porazu uživao veliki ugled u Podunavskim kneževinama i Srbiji. Otvaranje Crnog mora za međunarodnu trgovinu Rusima je moglo samo koristiti. Najgora im se činila zabrana držanja mornarice i baza na Crnom moru, ali je ova mjera pogodila i Turke. Rat je razbio

17 C. Issawi, Issawi, C., *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago-London, 1980, 117.

18 F. E. Bailey, *British Policy...*, 86-89.

19 *Ibid.*, 93.

20 J. Walker and C. W. Munn, *British Economic and Social History...*, 273.

21 S. Pamuk, *The Ottoman Empire...*, 12.

koncert europskih velikih sila, unio mržnju i nacionalni prestiž u međunarodnu politiku pri čemu je Rusija ostala stalnom prijateljicom.

Utjecaj velikih sila i prisustvo manjina i stranaca stvorili su pogodan prostor za društvenu mobilnost. Premda je broj carigradske muslimanske i nemuslimanske muške populacije 1886. godine izjednačen, muslimani su držali čak 95,4% vladinih ureda: 11,4% svih muslimanskih stanovnika u gradu radilo je na neki način za vladu. Zahvaljujući trgovačkom iskustvu i zaštiti velikih sila, manjine su se okoristile rastom osmanske trgovine u kojoj su igrale sve značajniju ulogu. Impresionira uspjeh Grka i Armenaca koji su prisvojili trgovinu osmanske prijestolnice bez velikog prostora za druge. Dijelili su između sebe posao ili zajedno dominirali područjem. Sve što se ticalo neposrednih životnih potreba bilo je u grčkim rukama. Grane povezane s kulturom kontrolirali su Armenaci. Posjedovali su veliki tekstilni biznis, poslove oko nakita, zlata, željeza, olova, bakra i cinka te distribuciju građevinskog materijala. Armenci su preuzeli organizaciju čitavog osmanskog izvoza u Francusku, Englesku i Ameriku. Kada je ruska vojska 1829. godine došla pred Carigrad i zatražila 15 milijuna rubalja odštete, Armenac Harutiun *amira* Bezijan pretopio je stari srebreni novac nađen u kovnici koju su Armenci uvijek kontrolirali i pomiješao ga s bakrom u velikom iznosu. Radeći dan i noć u riznici i sakupljajući zlato od stanovništva, platio je zatraženu ratnu odštetu.²²

Financije su također bile u grčko-armenskim rukama. Grčku zajednicu koja je 1878. godine brojila 230.000 pripadnika predstavljali su vrlo sposobni, obrazovani ljudi na visokim administrativnim mjestima i u liberalnim profesijama zahvaljujući brojnim, dobro opremljenim školama.²³ Malena ukrasna roba ostavljena je Židovima.²⁴ Do početka 20. stoljeća mnogi su Židovi zauzeli istaknute pozicije u financijama, industriji i vladinim službama, premda su i dalje ostali manje bogati i utjecajni od Grka i Armenaca.²⁵

Tijekom 1873-1877. godine britanski se izvoz u Tursku kretao oko 3,3 milijuna funti u odnosu na uvoz iz Turske koji je narastao na četiri milijuna. Povoljna bilanca zasjenjena je britanskim ulaganjima u osmanske rudnike, željeznice, tvornice i državne obveznice. Slijedeći trgovačke sporazume potpisane s Engleskom i drugim vodećim europskim komercijalnim silama između 1838. i 1840. godine, stotine je stranih trgovaca nahrupilo u Carstvo pri čemu su svojim trgovačkim poslovima istisnuli slabašnu domaću konkurenciju. Nove ekonomske mogućnosti afirmirale su u okviru svakog *milleta*, vjersko-nacionalnih zajednica, nove sekularne snage na štetu stare vjerske strukture.²⁶ Preplašena vanjskim pritiskom i unutrašnjim jačanjem nemuslimanskih manjina, turska ih birokracija nije uspjela okupiti oko proklamiranog

22 C. Issawi, *The Economic history of Turkey...*, 62.

23 A. Syret, *Les Gres de l'Empire Ottoman*, Carigrad, 1878, 8-12.

24 Alphons Sussnitski, "Die Wirtschaftliche Lage der Juden in Konstantinopel", *Allgemeine Zeitung des Judentums*, Berlin, 8, 12 i 19. siječnja 1912, 16-18.

25 "Die wirtschaftliche Lage der Juden...", 16-18.

26 O političkim aspektima reforme Millet sustava vidi u: Temperley, Harold, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey, 1830-1914", *Cambridge Historical Journal*, vol. 4, 1933, 156-91; Todorova, Maria, "British and Russian Policy Towards the Reform Movement in the Ottoman Empire (30's-50's of the 19th c.)", *Etudes Balkaniques*, sv. 3, 1977, 17-41.

ideala "novog osmanskog građanina". Neke su se manjine, poput Židova i Albanaca okrenule prema službama u državnom aparatu, ali ih je većina težila stvaranju nezavisne države na ruševinama Carstva. Grčka revolucija i armensko pitanje potaknuli su među Turcima najprije proosmanski, a zatim i proturski osjećaj ojačan priljevom muslimanskih prognanika iz Rusije, s Kavkaza i Balkana.

Između 1820-ih i 1870-ih godina Britanija je polako povećavala udio u osmanskoj trgovini, posebno u azijskim provincijama Carstva. Do ranih 1870-ih držala je oko četvrtine osmanskog izvoza i trećinu uvoza.²⁷ Trgovci i putnici koji su posjetili Bliski istok vratili su se s potvrđama osmanske ekonomske i strateške važnosti za Britaniju. Ipak, treći je kvartal 19. stoljeća donio naznake britanske gospodarske i političke demotivacije u Carstvu. U razdoblju između Krimskog rata (1854-1856) i Berlinskog kongresa 1878. godine dvije su činjenice signalizirale pad britanske pozicije u Carstvu. Povećanjem uvoza američkog žita i pamuka nakon Građanskog rata 1864. godine, zapadna Anadolija i dunavske ravnice postale su tek alternativnim britanskim sirovinskim izvorom. Ovladavanje Suezom 1875. i Egiptom 1882. godine nepovratno je pogoršalo politički status Londona u Osmanskom Carstvu.

Premda su britanske firme zadržale tehnološko vodstvo u mnogim industrijama, njihov se tehnološki napredak usporio, naglasivši strukturalnu slabost britanske ekonomije ovisne o starim tehnologijama industrijske revolucije. S razvojem britanske kolonijalne trgovine s drugim svjetskim područjima, Carstvo je gubilo poziciju jednog od najvažnijeg tržišta za britansku robu. Promjena trenda postala je jasnom tek za vrijeme Osmansko-ruskog rata 1877-1878. godine. Odbijanje britanske vlade da nastavi s garancijama za zaduživanje Carigrada na europskom financijskom tržištu udaljilo je britanske ulagače od kupnje osmanskih dionica već početkom 1860-ih godina.

Usprkos padu britanskog izvoza u Tursku u korist novih tržišta tijekom 1850-ih i 1860-ih godina, još je za Velike istočne krize 1875-1878. godine britanski izvoz u Carstvo pokrivao polovicu ukupnog osmanskog uvoza.²⁸ Izvozno orijentirana britanska pamučna industrija, glavni pokretač viktorijanskog *booma* 1850-ih i 1860-ih godina, nastavila je i dalje igrati posebnu ulogu u britansko-osmanskim odnosima.²⁹ Premda je izvoz pamučne robe kratkotrajno značajno opao za vrijeme Američkog građanskog rata (1861-1865) kad je Lancashire ostao bez američkog sirovog pamuka, britanska je tekstilna industrija bilježila najznačajniju izveznu ekspanziju upravo između 1850. i 1870. godine. Američki građanski rat dodatno je uvećao vrijednost osmanskog izvoza sirovog pamuka. Dok su poslijeratne Sjedinjene Države i dalje ostale glavnim opskrbnim izvorom britanske manufakture, dotle je Carstvo u Brazilu, Egiptu i Indiji dobilo značajnu konkurenciju na britanskom tržištu sirovina.³⁰

27 S. Pamuk, *The Ottoman Empire...*, 30.

28 S. J. Shaw i E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire...*, 122.

29 Prema S. Pamuku osmanski uvoz iz Britanije uvijek je uključivo veliki udio tekstilnih prerađevina koje su dostizale i do 70% uvoza. *The Ottoman Empire...*, 50.

30 F. E. Bailey, *British Policy...*, 94.

Cijene sirovog pamuka za vrijeme "gladi za pamukom" (*Cotton Famine*) rasle su brže od cijena gotovih pamučnih proizvoda. Kratkotrajno poboljšanje u osmanskoj izvoznoj poziciji nije bitnije smanjilo osmanski trgovački deficit. Uvoz stranog tekstila premašivao je izvoz osmanskog sirovog pamuka pa se do 1865. godine osmanski trgovački deficit još više povećao.³¹ U razdoblju od 1878. do 1880. godine osmanski je izvoz sirovog pamuka u Britaniju pokrивao samo 45% uvoza britanskih tekstilnih proizvoda u Carstvo.³²

Od kraja Velike istočne krize do Prvog svjetskog rata

U razdoblju nakon Velike istočne krize do kraja Carstva uslijedila je brza osmanska stagnacija obilježena europskom financijskom kontrolom. Godine 1876. osmanska je vlada proglasila bankrot i prestanak plaćanja vanjskog duga. Premda je osmanski parlament pod vanjskim pritiskom donio Ustav 1876. godine, novi je sultan Abdul Hamid II sljedeće godine raspustio parlament i zanemario Ustav nastavivši vladati kao diktator. Ratni poraz od Rusije za vrijeme Velike istočne krize 1875-1878. godine donio je gubitak značajnog dijela osmanskog stanovništva i teritorija.³³

Otvaranje Sueskog kanala naglasilo je vanjsku, "imperijalnu" i "azijatsku" sudbinu Britanije dotada zaokupljenu unutrašnjim reformama širenja elektorata. Vođa "torijevske demokracije" Benjamin Disraeli (1804-1881), tvorac moderne Konzervativne stranke i pobornik britanske imperijalne moći, u izbornoj je kampanji obećao biračima smjeliju vanjsku politiku, osobito na Bliskom istoku. Nakon izborne pobjede oformio je svoje drugo ministarstvo 1874-1880. godine, vanjskopolitički daleko sadržajnije od onog kratkotrajnog iz 1868. godine. Već 1875. godine Disraeli je iznenadio javnost vještom kupnjom 177.000 dionica ili 44% glavnice Sueskog kanala od bankrotiranog kediva Egipta. Novac za kupnju koji je posudio od Rothschildsa učinile su Britaniju glavnim dioničarem kanala kojim je 1874. godine prošlo 1,2500.000 tona od kojih 900.000 britanskih. Imperijalne ambicije Disraeli je simbolično potvrdio 1877. godine kada je kraljicu Viktoriju okrunio kao caricu Indije.

Velika istočna kriza 1875-1878. potvrdila je dugotrajno rusko-britansko rivalstvo na Bliskom istoku i Aziji, pri čemu su se obje sile okrenule prema Berlinu i odvratile pažnju od Alsace-Lorraine i Srednje Europe. Turska nije pokazala volju u sprječavanju nasilja lokalnih grupa u kršćanskim selima Bosne i Hercegovine i Bugarske. Računali su kao i 1853. godine na britansku pomoć ne shvaćajući da je premijer Disraeli onemogućen Gladstoneovom protuturskom kampanjom, podjelama u kabinetu i nekoperativnošću Salisburyja. Očit uspjeh ruske balkanske ofenzive za vrijeme rusko-turskog rata 1877-1878. godine uzrokovao je promjenu britanskog ponašanja koje je dotada

31 S. Pamuk, *The Ottoman Empire...*, 49-51.

32 Ibid., 32.

33 Ibid., 13.

podržavalo balkanske nacionaliste ohrabrene Gladstoneovim protuturskim pamfletima. Do ljeta 1876. godine britansko se javno mijenje pokrenulo protiv Turaka. Dana 21. srpnja 1877. godine Disraeli je uspio uvjeriti kabinet da će Britanija stupiti u rat ako Rusi uđu u Carigrad. Britanci su čak sklopili neformalni sporazum s Austrijom o zajedničkoj akciji u slučaju pretjeranih ruskih teritorijalnih dobitaka.

Suočeni s uspostavom sanstefanske velike Bugarske u ožujku 1878. godine, Britanci su se povezali s Austrijom u razgradnji proruskog satelita pred carigradskim vratima. Da bi učvrstio britansku poziciju na Bliskom istoku, London je sklopio ugovor s Turskom 4. srpnja 1878. godine u kojemu su Turci prisiljeni na ustupanje Cipra, strateške baze na istočnom Mediteranu, u neposrednoj blizini Carigrada i Sueza.

Tijekom 1880-ih godina čitava je serija događaja: francusko zauzimanje Tunisa 1881. godine, britanska intervencija u Egiptu 1882. godine i grabež za tropskom Afrikom označila početak "novog imperijalizma". Kada je u veljači 1882. godine grupa egipatskih časnika zbacila vladu kontroliranu od europskih savjetnika ustanovljenu u studenom 1876. s namjerom stabilizacije državnih financija i otplate vanjskog duga međunarodnim ulagačima, na njeno je mjesto ustoličila nezavisnu egipatsku nacionalnu vladu. Nacionalni ustanak u Aleksandriji Britanci su u srpnju ugušili bombardiranjem grada i iskrcavanjem da bi zaštitili Sueski kanal. U rujnu 1882. godine britanske su snage porazile egipatsku vojsku kod Tel el-Kebira te su se pod vodstvom antikolonijalne Gladstoneove vlade našli u čvrstoj kontroli Egipta. Britanski zaokret prema Egiptu nepovratno je ugrozio njihov prestiž u Carstvu. Razbuktavanje zapadnog kolonijalizma naglasilo je njemački utjecaj u Europi i pomoglo Bismarckovom očuvanja europskog *status-quo*. Neobično složen Bismarckov sustav saveza kojega je konačno zatvorio tijekom 1880-ih godina nije bio u mogućnosti stvoriti dugotrajnu stabilnost, ali je osigurao mir sljedećih trideset godina.

Okretanje Londona prema Egiptu popraćeno je pojačanom trgovačkom kompetencijom Francuske i Njemačke. Tijekom 1880-ih godina njemački je kapital počeo provoditi agresivnu komercijalnu politiku koristeći osmanski interes za moćni Berlin, vlastitu državnu potporu, utjecaj banaka i proizvodnju željeza, čelika i kemikalija.³⁴ U tri se predratne dekade njemački izvoz u Carstvo povećao 15 puta prelazeći iznos od pet milijuna funti. Osmanski je izvoz u Njemačku dostigao tri milijuna funti. Njemački je udio u osmanskome uvozu narastao s 2,4% 1880. godine na 15% 1911. godine; u istom je razdoblju njemački udio u osmanskome izvozu narastao s 0,5% na 12%.³⁵

Proporcionalno rastu njemačkog udjela u osmanskoj razmjeni padao je britanski i francuski dio, pri čemu je Britanija i dalje držala najveći dio trgovačke bilance: usprkos pogoršanju političkih odnosa Carigrada i Londona trgovina se i dalje razvijala. Tijekom 1886-1890, britanski je izvoz dostigao 6,5, a uvoz 4,5 milijuna funti. Od 1896. do 1900. iznosio je ujednačenih 5,7 milijuna, dok je od 1908. do 1910.

³⁴ A. U. Turgay, "Ottoman-British Trade...", 310.

³⁵ S. Pamuk, *The Ottoman Empire...*, 31.

godine britanski izvoz vrijedio osam, a uvoz 5,3 milijuna funti.³⁶ Dok je 1880. godine Britanija pokrivala 45%, Francuska 12%, a Njemačka samo 4% osmanskog uvoza, 1910. godine uvoz se ujednačio s britanskih 24%, francuskih 9% i njemačkih 14%.³⁷ Njemačka trgovačka razmjena s Carstvom koja je 1885. godine iznosila samo 20 milijuna franaka u odnosu na britanskih 310 milijuna, 1895. godine narasla je na 75 milijuna, dok se britanska popela na 360 milijuna franaka.³⁸ Britanija je i dalje zadržala vodeće mjesto u izvozu tekstila premda je porastao udio jeftinijih i nekvalitetnijih tekstilnih proizvoda iz Indije i Italije.

Dok je britanska trgovina apsolutno rasla, njen relativni udio u Carstvu je opadao. Godine 1878. Britanija je pokrivala 49% osmanskog uvoza i 42% izvoza. Godine 1890. njen je udio na osmanskome tržištu opao na 43%; deset godina kasnije na trećinu, a pred Prvi svjetski rat na samo 19%.³⁹ Dva su razloga pridonijela relativnom padu britanske trgovine. Postala je skupom za osmanske podanike. Armenci i Grci, zaposleni najprije u Levantinskoj kompaniji i u službi britanskih trgovaca, postupno su se osamostalili i ušli u natjecanje sa svojim bivšim poslodavcima. Britanski su uvoznici gotovo nestali u direktnoj trgovini.⁴⁰ Na kraju 19. stoljeća tekstilni su proizvodi još uvijek pokrivali 25% vrijednosti britanskog izvoza u Carstvo, slijedili su ih željezo i čelik s 15%, i strojevi sa 7%. Britanski je suficit u osmanskoj trgovini i ulaganjima 1910. godine dostigao 10 milijuna funti.⁴¹

Britanija i Francuska su i dalje gutale osmanske sirovine, ali su Austro-Ugarska, Italija, Njemačka i Rusija povećale svoj udio. Nerazvijena osmanska industrija uzimala je pred stranom odjećom, tekstilom, lijekovima i šećerom. Jedino je s Francuskom Osmansko Carstvo održavalo ujednačenu trgovačku razmjenu dok su Britanija, Austrija i Italija povećavali trgovačke suficite.⁴²

Britanija je ostala glavna trgovačka snaga u osmanskim lukama uzduž jugoistočne obale Crnog mora. Britanija i Rusija plasirale su svoje proizvode na tržišta u istočnim pokrajinama osmanske države i sjeverne Perzije uglavnom preko Trabzona, užurbane turske crnomorske luke. Godine 1900. u Anadoliju je preko Trabzona ušlo britanske robe u vrijednosti 270.000 funti, austro-ugarske i njemačke 150.000 i francuske 15.000. U suprotnom su pravcu karavane donosile perzijske i afganistanske tepihe, šalove i svilu koju su razmjenjivali za europsku robu.⁴³ Usprkos činjenici da su Rusija i Francuska trajno konkurirali Britancima na ovom području, Britanija

36 C. Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago-London, 1980, 103-104.

37 A. U. Turgay, "Ottoman Empire...", 31.

38 S. Pamuk, *The Ottoman Empire...*, 36.

39 C. Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago, London, 1980, 66.

40 Ibid., 87.

41 U isto je vrijeme trgovački suficit s Indijom iznosio 60 milijuna funti sterlinga, s Japanom i Australijom 13, dok je deficit s Kanadom dostignuo 25 milijuna, Sjedinjenim Državama 50 i kontinentalnom Europom 45. Za više vidi Roderick Floud i Donald McCloskey, *The Economic History of Britain since 1700*, vol. 2, Cambridge, New York, 1981, 327.

42 S. J. Shaw i E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire...*, 236.

43 F. E. Bailey, *British Policy...*, 118.

je zadržala vodeću trgovačku poziciju. Trgovina kroz Trabzon imala je stratešku važnost za Britance zbog nepoželjnog utjecaja Rusije koja bi preuzimanjem vodeće pozicije na području Anadolije ugrozila britanski pomoćni ulaz za Indiju. Britanski je perzijski izvoz preko Trabzona 1898. godine dostizao 43,2% međunarodne trgovine grada, ali je već 1900. godine opao na 36,1%. Te je godine preko grada u Perziju ušlo britanske robe u vrijednosti od 200.000 funti, austro-ugarske i njemačke 125.000 i francuske 55.000 funti.⁴⁴

Trgovački trendovi Soluna, balkanskog distributivnog centra, najbolje objašnjavaju razloge britanske trgovačke stagnacije oko 1900. godine. Suvremenici su je pripisali nedostatku direktnih političkih odnosa Britanije i osmanske Makedonije, visokim vozarinama, nevoljkosti britanskih trgovaca za kreditiranjem i povećanoj međunarodnoj konkurenciji. Do 1850-ih godina trgovina Soluna bila je za Britaniju od malog značaja. Godine 1837. samo je pet engleskih brodova pristiglo u Solun donijevši robe u simboličnoj vrijednosti od 17.755 funti i odnoseći u protuvrijednosti samo 50 funti. Već 1851. trideset engleskih brodova donijelo je teret vrijedan 78.000 funti, vrativši se u Englesku s 15.000 funti sterlinga.⁴⁵ Krajem stoljeća Italija, Austrija i Njemačka potaknuli su solunsku trgovinu koju su nekada održavali samo Englezi. Od 1864. do 1868. godine vrijednost britanskog izvoza kroz Solun iznosila je oko 40.000 funti. Od 1868. godine počela se ubrzano penjati: 1869. godine iznosila je 120.000 funti, 1870. – 230.000, a 1871. godine već 300.000 funti. Vrhunac je dostigla 1872. godine s iznosom od 440.000 funti. Nakon 1872. godine počela je brzo opadati: 1873. godine iznosila je 380.000 funti, 1874. godine 320.000, 1875. godine 220.000 da bi 1876. godine vrijednost britanske uvezene robe opala na 200.000 funti.⁴⁶

Osim Carigrada, Trabzona i Soluna, Britanci su koristili Smirnu (Izmir) kao važnu egejsku trgovačku luku na ulazu u Anadoliju. Dok je 1839. godine u Smirnu uplovio 91 britanski brod, 1845. godine ih je stiglo 196. Izgradnja anadolijske željeznice tijekom 1860-ih godina povezala je Izmir s unutrašnjošću i povećavala gradski promet. Između 1830-ih i 1880-ih britanski je uvoz kroz luku narastao 7,5 puta, odnosno 4⁰% godišnje, a izvoz više od četiri puta. Godine 1901. preko Smirne je prevezeno 3,4 milijuna funti britanske robe, 900.000 funti austro-ugarske i 550.000 francuske.⁴⁷

Pri kraju je stoljeća britanska gospodarska pozicija u Carstvu odavala strukturne ekonomske slabosti njenog liberalnog modela. Britanske firme suočile su se s konkurencijom velikih američkih i njemačkih koncerna koji su pretekli Britaniju u proizvodnji željeza i čelika. Američka i njemačka industrijska ekspanzija, sazdana na protekcionističkoj politici, pružila je vlastitoj industriji monopol na domaćem tržištu i poticaj na stranom, ohrabrivši stvaranje snažnih trusteva i kartela. Sve dok

44 A. U. Turgay, "Ottoman-British Trade...", 314.

45 F. E. Bailey, *British Policy...*, 107.

46 O trgovini Soluna 1835. godine u C. Issawi, *The Economic History of Turkey...*, 105.

47 C. Issawi, *The Economic History of Turkey...*, 112.

je Britanija inzistirala na principima slobodne trgovine stvaranje sličnih poslovnih korporacija na Otoku nije bilo moguće.⁴⁸

Zbog vlastite nepoduzetnosti i nedostatka vladine podrške britanski su se poslovni ljudi povlačili iz Osmanskog Carstva. *Foreign Office* je nastavio politički pritisak na Carigrad zbog kršenja ljudskih i nacionalnih prava na Balkanu i armenske manjine. Briga za manjine zajedno s britanskom intervencijom u Egiptu 1882. godine doveli su do političkog zaokreta Abdul Hamida II prema udaljenoj Njemačkoj, ravnodušnoj za osmanske, osobito armensku manjinu. Armenci su u osmanskoj državi imali vlastiti *millet* i uživali privilegirani status nakon grčke borbe za nezavisnost 1821. godine kada su počeli zamjenjivati Grke kao najpouzdanija kršćanska zajednica u državi. Pripadnike velike manjine od oko 2,5 milijuna ljudi moglo se naći u svim osmanskim područjima, ali je njihova najveća koncentracija bila u šest provincija istočne Anadolije: Erzerumu, Sivasu, Vanu, Elazizu, Diyarbekiru i Bitlisu gdje je njihov broj dostizao oko milijun. U drugoj četvrtini 19. stoljeća u Carigradu je bilo 120 armenskih cehova, preko 50 u Erzerumu, 30 u Cildiru i nekoliko desetina u Vanu.

Zahtjev za nezavisnom državom i uporaba terorističkih mjera na prijelazu stoljeća ugrozila je njihovu ekonomsku i političku poziciju u Carstvu. Ugovorom u San Stefanu Rusija je dobila legalni izgovor za intervenciju na područjima istočne Anadolije sve do Perzijskog zaljeva na kojemu je ohrabrila armenske zahtjeve za autonomijom.⁴⁹ Godine 1890. armenski su nacionalisti osnovali Armensku revolucionarnu federaciju koja se imala boriti za stvaranje autonomne turske Armenije i konačno armenske nacionalne države koja bi završno uključila rusku i perzijsku Armeniju. Kada su Armenci odbili platiti uvelike povišene poreze 1894. godine, turske su ih snage pobile na tisuće i zapalile njihova sela. Armensko nacionalno pitanje ponovno je dramatično otvoreno u kolovozu 1896. godine kada su armenski revolucionari zauzeli Osmansku banku u Carigradu kako bi privukli pažnju Europe. Turci su odgovorili trodnevnom pokoljem Armenaca u gradu i provincijama tijekom kojega je pobijeno 50.000 Armenaca, često i pred očima europskih promatrača, što je podiglo europsko antitursko javno mnijenje i prisililo Britaniju na opetovani pritisak. Liberalni kabinet Lorda Roseberyja, koji je u ožujku 1896. godine naslijedio Gladstonea, došao je pod pritisak javnog mnijenja kako bi prisilio osmanski režim da započne s reformama koje bi spriječile buduće zločine. Britanski je pritisak ohrabrio Abdul Hamida II na napuštanje reformnog, prozapadnog Tanzimata, okretanje panislamizmu i turkmenizmu te sprovođenje apsolutističke politike.

U dodatku političkim razlozima, povlačenju britanskog kapitala iz Carstva pretходило je pomanjkanje proaktivne britanske politike u dobijanju kapitalnih investicija i poslova. U uvjetima rastuće političke i gospodarske konkurencije "novog imperija-

48 J. Walker i C. W. Munn, *British Economic and Social History 1700-1977*, Norwich, 1979, 280.

49 Objektivnu studiju o armenskom pitanju nudi W. L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism*, New York, 1956; L. Nabandian, *The Armenian Revolutionary Movement*, Berkeley i Los Angeles, 1963 i A. O. Sarkissian, *History of the Armenian Question to 1885*, Uralu, III, 1938.

lizma" ovakva je podrška postala nužnom. Zajmovi iz 1854. i 1855. godine u različitim su stupnjevima uključivali odgovornost britanske vlade. Posljednji kredit Carstvu koji je uključivao vladinu garanciju plasiran je 1862. godine pri čemu je Stratford Canning naglašavao da je pitanje intervencije u Carstvu "čisto političko" a ne gospodarsko pitanje.⁵⁰ Premda je Lord Palmerston smatrao da osmanska financijska reforma mora biti osnovom za osmansku nacionalnu snagu, nije podržao britanske investicije kao sredstvo borbe protiv ruskog utjecaja.⁵¹ U Donjem je domu 31. ožujka 1862. godine otklonio mogućnost da britanska vlada preuzme odgovornost za plaćanje krimskog kredita iz 1854. godine čime je postavio temelj dugoročne politike *Foreign Officea*. Osmanski bankrot iz 1875. godine donio je novu situaciju. Protokol 18. Berlinskog kongresa preporučio je imenovanje međunarodnog financijskog povjerenstva koje bi imalo riješiti pitanje osmanskog duga. Carigrad je 1881. godine britanskim i francuskim dioničarima dugovao po 40 milijuna funti; 1914. godine Britancima je dugovao 20 milijuna, Francuzima čak 75, a Njemcima 30 milijuna funti.⁵²

Nedostatak političkih garancija britanske vlade glavni je razlog brzog pada britanskog udjela u osmanskome dugu od 1881. do 1898. godine. Britanci su prodavali svoje udjele ulagačima iz drugih europskih zemalja. Od 1881. do 1914. godine britanski je kapital simbolično sudjelovao u kupnji novih izdanja osmanskih državnih obveznica. Salisbury je 1887. godine izjavio da najviše što britanska vlada može ponuditi vlasnicima osmanskih dionica je "perfektno platonska ekspresija simpatije."⁵³

Između 1860-ih i 1870-ih godina britanski je kapital držao najveće udjele u mnogim osmanskim sektorima. Godine 1888. još je dominirao nad francuskim u željeznicama (62%:12%) i rudnicima (79%:21%) dok je francuski prednjačio u kreditiranju Carstva (38%:23%), trgovini (55%:45%) i industriji (47%:42%). Udio britanskog investicijskog kapitala u Carstvu opao je s 56% 1888. godine na samo 15% 1914. godine.⁵⁴

Usporedo s padom britanskog investicijskog udjela, povisilo se francusko, njemačko i belgijsko ulaganje od 1881. do 1914. godine. Pad u britanskom udjelu u vanjskim ulaganjima uslijedio je sredinom 1880-ih godina, odnosno nakon egipatske intervencije. U nedostatku vladine podrške britanski se kapital počeo povlačiti u sigurnija područja pod formalnom ili neformalnom britanskom kontrolom. Do kraja 1890. godine Njemačka je potpisala seriju trgovačkih ugovora sa skoro 30 zemalja, uključujući i Osmansko Carstvo, čime je postala politički najangažiranijom nacijom u Carstvu Abdul Hamida II i od 1908. godine novog mladoturskog režima. Postojeće rivalstvo na Balkanu otvorilo je područje utjecaju Njemačke. Politika "Drang nach Osten" agresivno promicana poslije ostavke Bismarcka utemeljena je na doktrini gospodarske dominacije nad europskim jugoistokom i osmanskim Bliskim istokom.

⁵⁰ Ibid., 205.

⁵¹ Vidi D. C. M. Platt, *Finance, Trade and Politics...*, 203.

⁵² Ibid., 205.

⁵³ Ibid., 205.

⁵⁴ S. Pamuk, *The Ottoman Empire...*, 76.

Francuski je kapital širio utjecaj kroz kupnju osmanskih državnih obveznica pri čemu je Pariz prednjačio pred drugim silama. Do 1888. godine njemački su ulagači od Britanaca kupovali stara izdanja osmanskih obveznica da bi ih nakon navedene godine počeli kupovati uz pomoć *Deutsche Banke*. Najveći dio njemačkog investiranja, izvan javnog duga, odlazio je na izgradnju željeznica, isto kao i francuskog. Čak 60% francuskog direktnog ulaganja odlazilo je na ulaganje u osmanske željeznice. Godine 1888. Carigrad je povezan na mrežu europskih željeznica legendarnim Orient Expressom na liniji do Pariza. Britanski sekretar vanjskih poslova Salisbury, konzervativni Disraelijev nasljednik, već je u kolovozu 1878. godine razmišljao o britanskim garancijama za zamišljenu Bagdadsku prugu koja bi povezala Europu s Perzijskim zaljevom. Nakon poraza u ratu 1878. godine Turci su se, impresionirani efikasnošću njemačke uprave i vojske, obratili Njemačkoj za pomoć u reorganizaciji uprave i vojske. Berlin je Tursku privlačio kao udaljeno europsko središte neangažirano u podjeli Carstva. Bismarck se držao vrlo rezervirano, ali je nova njemačka politika Wilhelma II prihvatila izazov izgradnje Bagdadske željeznice kojom su Turci nastojali povezati, modernizirati i integrirati vlastito Carstvo.

Britanci su načelno bili skloni ojačati Osmansko Carstvo izgradnjom navedenog željezničkog pravca ali su njemačko-tursku inicijativu podržanu od *Deutsche Banke* smatrali izazovom za vlastite strateške interese na Istoku. Njemačka banka pristupila je projektu bez političkih implikacija, osnovala kompaniju *Société du chemin de fer Ottoman d'Anatolie* te pozvale internacionalne dioničare da se uključe u izgradnju projekta koji su usporavali armenski masakri, kretska kriza i kriza Njemačke banke. Bagdadska željeznica planirana je 1899. godine kao nastavak Anadoljske željeznice, odnosno povezivanja Konye i Perzijskog zaljeva čime bi se ostvarila direktna željeznička veza između Berlina i Bagdada, moguće i Shatt-el-Araba u Perzijskom zaljevu. Britanci su se plašili da će pruga ugroziti njihov interes u Zaljevu, južnoj Perziji i iznad svega Indiji, dok su Rusi nastojali sami razviti perzijsku željezničku mrežu. Britanci su pažljivo kontrolirali izgradnju ove linije, ali su pod germanofobnim kolonijalnim sekretarom Josephom Chamberlainom odbili sudjelovati u bagdaskoj željezničkoj kompaniji (*Bagdad Railway Company*) pod izlikom da njihovi interesi neće biti pravedno zastupljeni. Sir Edward Grey žalio se 1908. godine da je nemoguće investicijski zainteresirati londonske financijske kuće obeshrabrene korupcijom i administrativnom neefikasnošću Porte. Godine 1913. udio francuskog kapitala u turskim željeznicama iznosio je 49%, njemačkog 37%, a britanskog samo 10%. Strateška inicijativa u azijskom dijelu Carstva prešla je u njemačke ruke.

Godine 1913. udio britanskog kapitala u osmanskoj industriji iznosio je visokih 41%, francuskog 31%, a njemačkog 8%.⁵⁵ Struktura francuskog i njemačkog predratnog ulaganja pokazivala je sličan odnos. Tijekom 1880-ih godina britanski je kapital počeo teći prema iračkim provincijama Osmanskog Carstva, francuski

55 S. J. Shaw and E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire...*, 232.

prema Siriji, dok se njemačko ulaganje koncentriralo na Anadoliju.⁵⁶ Njemačka je postupno osvojila osmansko tržište poljoprivrednih strojeva jer su njeni proizvođači proizvodili manje i lakše strojeve za kamenita anadolijska polja. Usprkos rastu njemačkog političkog i ekonomskog upliva u Carstvu, Britanija je nastavila održavati prevlast u turskom rudarstvu. Do kraja Abdul Hamidovog režima iskopano je gotovo 50.000 tona kroma, mangana, olova, zlata, lignita i ostalih minerala koji su izvezeni u Britaniju i u manjoj mjeri u Njemačku. Interesne zone ulaganja zacrtale su buduće granice podjele Osmanskog Carstva.

Njemački se utjecaj u Carigradu produbio nakon uspjeha Mladoturske revolucije 1908. godine i brojnih njemačkih pristaša u okviru mladoturskog pokreta koji su prepoznali važnost Bagdadske željeznice za jačanje njihove zemlje. Mladoturska revolucija iz 1908. godine otvorila je mogućnost oporavka britanskog političkog utjecaja, ali su vojna suradnja s Njemačkom i britanska intervencija u Mezopotamiji zbog nafte dovele Tursku u tabor Centralnih sila. Do jeseni 1909. godine mladoturska je vlada aktivirala odobrenje prethodne vlade nakon koje je počela izgradnja Bagdadske željeznice od Konye do Basre. Usprkos privlačnih njemačkih ponuda, francuska je vlada do navedene godine čvrsto stala iza svoga ruskog saveznika u otporu Bagdadske željeznici, a tom se otporu odlučnije pridružila i londonska vlada nakon sklapanja saveza s Rusijom 1907. godine. Dolaskom njemačke vojne misije pod generalom Limanom von Sandersom u Carigrad u prosincu 1913. godine njemački je utjecaj u Carstvu dobio novi zamah. Dolazak sposobnog njemačkog časnika uslijedio je kao odgovor na tursku želju za reorganizacijom vlastite vojske nakon debakla u Prvom balkanskom ratu. Njemački car Wilhelm II koji je još 1898. godine posjetio Svetu zemlju gdje se proglasio prijateljem muslimana, javno je poručio Sandersu da nastoji germanizirati osmansku vojsku i osigurati njemački utjecaj na tursku vanjsku politiku. Utjecaj njemačkih inženjera i vojnih savjetnika odigrao je važnu ulogu u turskoj odluci za ulazak u rat na strani Centralnih sila. Pristupanje Turske Centralnim silama ponukalo je Britaniju, tradicionalnu zaštitnicu Carstva na njegovo rušenje i podjelu, nagovještenih britanskim iskrcavanjem na Galipolju 1915. godine i intervencijama u Arabiji i Mezopotamiji.

Bibliografija

- Anderson, M. S., *The Eastern Question 1774-1923*, London i New York, 1966.
- Anderson, Olive, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt, 1854-55", *Historical Journal*, sv. 7, 1964, 47-63.
- Bailey, Frank Edgar, *British Policy and the Turkish reform Movement: A Study in Anglo-Turkish Relations, 1826-1853*, Cambridge, Mass. 1942.

⁵⁶ Ibid., 234.

- Bairoch, Paul, "European Foreign Trade in the XIX Century: The Development of the Value and Volume of Exports (Preliminary Results)", *Journal of European History*, sv. 2, n. 1, 1973.
- Baker, R. L., "Palmerston on the Treaty of Unkiar Skelessi", *English Historical Review*, sv. 43, 1928, 83-98.
- Cain, P. J., *Economic Foundations of British Overseas Expansion, 1815-1914*, (*Studies in economic and social history*), Hong Kong, 1980.
- Church, R. A., *The Great Victorian Boom 1850-1873*, London, 1975.
- Cottrell, P. L., *British Overseas Investment in the Nineteenth Century*, London, 1975.
- Crawley, C. W., "Anglo-Russian relations, 1815-1840", *Cambridge Historical Journal*, sv. 3, 47-73.
- Davis, Ralph, *The Industrial Revolution and British Overseas Trade*, Leicester, 1979.
- Davison, R. H., *Essays in Ottoman and Turkish History, 1774-1923, The Impact of the West*, Austin, 1990.
- Deane, Phyllis and Cole, W. A., *British Economic Growth 1688-1959*, Cambridge, 1964.
- Floud, Roderick and McCloskey, Donald, *The Economic History of Britain since 1700*, sv. 2, Cambridge, New York, 1981.
- Hall, A. R., *The Export of Capital from Britain 1870-1914*, London, 1968.
- Hoffman, R. J. S., *Great Britain and the German Trade Rivalry, 1875-1914*, New York, 1964.
- Imlah, Albert H., *Economic elements in the Pax Britannica, Studies in British Foreign Trade in the Nineteenth Century*, New York, 1969.
- Inan, H. I., *The Ottoman Empire and the World-Economy*, Cambridge, 1987.
- Issawi, C., *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago-London, 1980.
- Janks, Leland H., *The Migration of British Capital to 1875*, New York, 1973.
- Kasaba Resat, *The Ottoman Empire and the World Economy, The Nineteenth Century*, New York, 1988.
- Lampe, John R. i Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1960*, Bloomington, 1982.
- Musson, A. E., "The Great Depression in Britain, 1873-1896", *Journal of Economic History*, sv. 19, 1959.
- O'Brien, Patrick K. i Quinault, Roland, *The Industrial Revolution and British Society*, Cambridge, 1993.
- Pamuk, S., *The Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913*, Cambridge, 1987.
- Platt, D. C. M., *Finance, Trade and Politics: British Foreign Policy, 1815-1914*, London, 1968.
- Saul, S. B., *Studies in British Overseas Trade, 1870-1914*, Liverpool, 1960.
- Schlote, Werner, *British Overseas Trade, from 1700 to the 1930's*, Oxford, 1951.

- Shaw, S. J., and E. K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Cambridge, 1977.
- Temperley, Harold, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey, 1830-1914", *Cambridge Historical Journal*, sv. 4, 1933, 156-91.
- Todorova, Maria, "British and Russian Policy Towards the Reform Movement in the Ottoman Empire (30's-50's of the 19th c.)", *Etudes Balkaniques*, sv. 3, 1977, 17-41.
- Turgay, A. U., "Ottoman-British Trade through Southeastern Black Sea Ports During the Nineteenth Century", *Economie et Societes dans l'Empire Ottoman, Actes du colloque de Strasbourg (1er – 5 juillet 1980)*, (Jean-Louis Bacque-Grammont i Paul Dumont, ur.), Paris, 1983.
- Walker, J., and Munn, C. W., *British Economic and Social History 1700-1977*, Norwich, 1979.
- Wood, Alfred C., *A History of the Levant Company*, Oxford, 1935.
-

SUMMARY

**"Pax Britannica" and the Ottoman Empire in 19th Century
(An Economic Aspect of the British-Ottoman Relations)**

British political and economic involvement in 19th century Ottoman history is a good model for understanding the British world-wide position, marked by the liberal free trade ideology "Pax Britannica", which used the overwhelming British economic might precipitated by the Industrial Revolution for achieving its political goals.

British political and economic involvement was motivated by strategic goals in which an anti-Russian stand, after the Unkiar Skelessi Treaty (1833) played a dominant role. Keeping the Ottoman Empire as a bulwark against Russian advancement toward the eastern Mediterranean which was at the strategic crossroads toward India directed British policy for safe-keeping the Ottoman Empire. In this sense Stratford Canning's and especially Palmerston's anti-Russian diplomacy supported the pro-western Ottoman reform the so called *Tanzimat*, headed by reform-minded sultans Mahmoad II (1808-1839) and Abd ul-Madjid (1839-1876). This policy intended to stop the steady disintegration of the Empire and to block the Russian influence.

Trade with the Ottoman Empire was viewed by British politicians as the best way of democratizing the Ottoman Empire. Thus, a growing commercial relationship, which got a new momentum with Anglo-Turkish treaty 1838, supplied British manufacturers and early industry with raw materials and good-staffs and Turkish markets with manufactured products. It worked damages upon the Ottoman industry because the latter was not able

to compete with cheaper British products. However it directed Ottoman society toward a process of westernization.

The second half of the 19th century saw new elements in the British-Ottoman relationship. After a beneficial period for Ottoman raw cotton products caused by American civil war, short-lasting "Indian summer" for Ottoman raw cotton products was over. The fall of the *Tanzimat* reform after Abd ul-Hamid II' coming on the throne, the political orientation toward Germany which was not so sensible over mistreatment of non-Turkish minorities by the Ottoman authorities like Britain was, and the British military intervention in Egypt against khedive Ismail (1882) froze the British-Ottoman political relationship.

In spite of this lowest point in their political relation, trade continued to grow. Thus, until the beginning of World War I, Britain had the largest share in Ottoman trade balance. But, after the unification of Germany (1871), Britain was faced with growing German and French influence in the Empire. As opposed to Britons these powers were prone to bolster their growing investment in the Empire and support their bondholders with state guarantees. But a more decisive reason for the decline of the British role in the Ottoman Empire, especially on the Anatolian peninsula, was the British shift toward Egypt. This policy widely opened a political and economic space for German investments, especially in Turkish railroads which led toward a strategic German influence on Turkish politics. Thus, the road from these events to Galipoli (1915) would not take so long.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

Godina LIX
Zagreb 2006.

UDK 93/99

ISSN 0351-2193

Historijski zbornik, god. LIX, str. 1-338, Zagreb 2006.

Izdavač

Društvo za hrvatsku povjesnicu

Suizdavač

Srednja Europa, d.o.o.

Redakcijski odbor

Slaven Bertoša, Mirjana Gross, Tvrko Jakovina

Ivan Kampuš, Franko Mirošević, Ivica Prlender

Tomislav Raukar, Petar Strčić

Glavni i odgovorni urednik

Ivica Prlender

Članci i rasprave iz časopisa *Historijski zbornik* su referirani u publikacijama:

ABC Clio

Historical Abstracts

America: History and Life

Adresa uredništva

Društvo za hrvatsku povjesnicu, Odsjek za povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u

Zagrebu, 10000 Zagreb, I. Lučića 3, Hrvatska

Časopis izlazi jednom godišnje

Objavlivanje časopisa sufinancira Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa RH

Grafička priprema i tisak:

Ibis-grafika, IV Ravnice 25, Zagreb